

4. Кніга і палітыка

На думку многіх аўтараў, 20-я гады былі важным, аднак кароткатрываўальным этапам беларускага адраджэння. Ужо пад канец гэтага дзесяцігоддзя ў БССР пачаўся шматгадовы працэс змагання з беларускім нацыяналізмам — вынішчэнне інтэлігенцыі, кастрацыя нацыянальных вартасцяў з літаратуры, школьніцтва, навукі і культуры, разбурэнне помнікаў гісторыі, храмаў. Беларуская мова выцяснялася з грамадскага ўжытку, з партыйных органаў, адміністрацыйных і навуковых устаноў. Пры гэтым істотную ролю адыграла рэформа беларускага правапісу (1933 г.), мэтай якой было максімальнае збліжэнне беларускай мовы з рускай — мяняўся не толькі правапіс, але і марфалогія, сінтаксіс, уводзіліся чужбы для беларускай мовы лексічныя ўтварэнні.

Так рыхтаваўся گрунт для широкай русіфікацыі, што наглядна адлюстроўвалі паказчыкі кніга-выдавецкай дзейнасці БССР. У 1931—1940 гг. выпуск кніг на беларускай мове зменшыўся з 1301 да 375, затое на рускай узрос амаль у 10 разоў — з 38 да 362 тытулаў⁵². Выдаваная дзяржавай беларускамоўная савецкая кніга адлюстроўвала інтарэсы Камуністычнай партыі, прывівала грамадству савецкі патрыятызм і варожасць да нацыянальнай ідэі.

⁵² Друк Беларускай ССР 1918—1980. Статыстычны зборнік. Мінск, 1983.

Паход супроць беларускага нацыяналізму ў Савецкай Беларусі паўплываў на абастрэнне нацыянальнай палітыкі ўрадаў Польшчы і Латвіі, у якіх у 30-я гады праводзілася жорсткая асіміляцыя беларускага насельніцтва. У выніку напярэдадні Другой сусветнай вайны беларускае пытанне было практычна незаўажальным у Еўропе. Калі ў Першую сусветную вайну для нямецкіх палітыкаў і гісторыкаў Беларусь была «невядомай краінай», то 20 гадоў пазней Вільгельм Кубэ яе ацэнъваў «не больш, як імглістасе геаграфічнае паняцце»⁵³.

Кіруючыся прагматызмам, берлінскія ўлады не збіralіся выступаць у ролі акушэра беларускага нацыяналізму. Іх уражвала стаўленне насельніцтва прыбалтыйскіх краін — Літвы, Латвіі і Эстоніі, якое пасля аднагадовай савецкай акупацыі (1940—1941) здолела стварыць дастаткова дзейныя нацыянальныя сілы самааховы, абароніцца перад пашырэннем савецкай партызаншчыны і забяспечыць, настолькі дазвалялі ваенныя ўмовы, нармальнае функцыянаванне што дзённага жыцця.

У Беларусі ж нямецкія ваенныя і цывільныя ўлады сустрэліся з пасіўнасцю і нацыянальнай індыферэнтнасцю большай часткі насельніцтва, як заходній, так і ўсходній Беларусі, з вострым недахопам кваліфікованых беларускіх кадраў для арганізацыі «новага парадку». У выніку створаная на пачатку акупацыі адміністрацыя і дапаможная паліцыя мелі пераважна небеларускі характар і лёгка паддаваліся ўплывам савецкага і польскага падполья. З вясны 1942 г. актывізаваўся партызанскі рух і пацыфікацыйныя дзеянні

⁵³ Kube W. Weissruthenien: Ein Jahr Zivilverwaltung. «Deutsche Zeitung im Ostland». 30.08.1942.

паліцыі, якія былі дамінуючым фактарам жыцця пад акупацыяй.

Такое становішча будзіла ў кіруючых колах Нямеччыны глыбокія сумненні ў паўнавартаснасці беларускай нацыі і, паслядоўна, у рэальнасці імкненняў В. Куэ да актывізацыі беларускай інтэлігэнцыі і развіцця нацыянальнай самасвядомасці насельніцтва. Гэта, у сваю чаргу, абумовіла недавер берлінскіх чыноўнікаў да беларускага нацыяналізму, у прыватнасці, адукцыі, культуры і выдавецкай спрабы.

Яшчэ ў студзені 1943 г. на тэрыторыі цывільнага праўлення Генеральнай акругі Беларусь выпускаліся толькі трох беларускіх газеты («Баранавіцкая Газэта», «Беларуская Газэта» і «Голас Вёскі») і адзін часопіс «Новы Шлях», што было прадметам крытыкі паліцыйскіх органаў за недастаткове прапагандысцкае ўздзеянне на насельніцтва. Магчыма, гэтая крытыка паўплывала на дазвол міністэрства акупаваных усходніх абшараў выпусціць у сакавіку чацвёртую — «Газэту Случчыны». Так, у падзеле 1943 г., г. зн. пасля двух гадоў акупацыі ў гэтай частцы Беларусі выдаваліся 4 газеты ў парапанні з 26 у Латвіі, 18 у Літве і 15 у Эстоніі⁵⁴.

Яшчэ большую розніцу ўяўляў выпуск кніг, якія пераважна служылі нацыянальнай адукцыі насельніцтва, а не патрэбам нямецкай прапаганды. Калі за гады Другой сусветнай вайны на ўсіх падкантрольных Нямеччыне тэрыторыях было выпушчана на беларускай мове 117 кніг і брашур, то ў Латвіі за трох гады нямецкай акупацыі вый-

⁵⁴ Die Presse im Reichskommissariat Ostland. «Die Ostkartei». Juni 1943.

шла на латышскай мове каля 1500 кніг і музичных твораў агульным накладам 5 мільёнаў асобнікаў⁵⁵. А калі ўлічыць кнігі, выдадзеныя толькі ў Генеральнай акрузе Беларусь (52 тытулы), і колькасць насельніцтва, якая ў Беларусі была ў некалькі разоў большай, чым у Латвіі, кнігавыдаеўцікі вынікі былі практычна непарашунальныя.

Такой міэрнай працуцьці кніг на беларускай мове не могуць апраўдаць спасылкі на нямецкую палітыку — усё ж пераважная іх частка выдавалася на нямецкія сродкі. Не могуць апраўдаць і ваенныя варункі, у прыватнасці, жудасці партызанскай вайны, калі многім беларусам было не да кнігі — не ўсюды і не заўсёды яны парушалі ход жыцця.

Важнейшай прычынай гэтага была малалікасць беларускай інтэлігенцыі, яе непадрыхтаванасць і незацікаўленасць апрацоўкай і выдаваннем кніг. Калі ў прыбалтыйскіх краінах былі арганізаваныя і паспяхова працаўвалі мясцовыя выдавеўцікі суполкі, то ў Беларусі дзейнічала толькі адно, падараўанае генеральным камісарыятам, Выдавеўства школьніх падручнікаў і літаратуры для младзі. Пачын І. Ермачэнкі, які заснаваў у Празе сваё беларускае выдавеўства, а таксама стварэнне К. Езавітавым выдавеўцага фонду ў Латвіі, не мелі паслядоўнікаў у Беларусі.

Акрамя перакладчыкаў у «Вінэце», у выпуску беларускіх кніг удзельнічала прыблізна 70 аўтараў, рэдактараў, графікаў і кампазітараў. У выключна неспрыяльных ваенных умовах усе яны працаўвалі на карысць беларускай асьветы, культуры, нацыянальнай самасвядомасці, за што былі

⁵⁵ Latviju Enciklopēdija. T.1.Stokholma,1950—1951.S. 711—712.

патрактаваныя савецкімі ўладамі як «злейшыя ворагі беларускага народа».

Зноў насоўваеца парадунне з Прыбалтыкай: прафесар Тадас Іванаўскас, які ў гады нямецкай акупацыі працаваў у Віленскім універсітэце, пасля вайны быў узнагароджаны ўладамі Савецкай Літвы медалём заслугі за тое, што ў цяжкі ваенны час клацніўся пра адукцыю літоўскай моладзі⁵⁶. А ў Беларусі гарэлі сельскія школкі, а іх настаўнікі нярэдка гінулі ад партызанскіх куль.

Якая была прычына такога стаўлення савецкіх улад да стваральнікаў і папулярызатараў беларускіх нацыянальных каштоўнасцяў? На гэта ўжо ў 1918 г. адказаў сакратар Паўночна-захаднія камітэта РКП(б) Вільгельм Кнорын: «Мы считаем, что белорусы не являются нацией, и что те этнографические особенности, которые их отделяют от остальных русских, должны быть изжиты»⁵⁷.

Кнорын сумленна адлюстраў погляд бальшавікоў на беларускае пытанне, які, дарэчы, не розніўся ад стаўлення расійскіх манархісташаў. Усё ж няпроста было ігнараваць кароткатрывалася існаванне БНР, што разумеў Сталін, па катэгарычным патрабаванні якога была створана БССР. Створана, між іншым, для таго, каб рукамі саміх беларусаў ажыццяўляць запавет Кнорына. Усе, хто смеў супрацьстаяць гэтаму запавету, лічыўся ворагам Камуністычнай партыі і савецкай улады і быў асуджаны на знішчэнне.

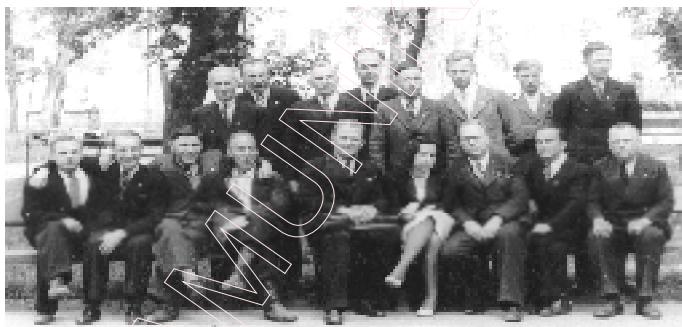
Таму невыпадкова большасць удзельнікаў кнігавыдаеца кага руху ваенныя пары была вымушана ратавацца ад бальшавіцкага «вызвалення». Летам 1944 г., разам з адступаючымі нямецкімі войскамі,

⁵⁶ Tadas Ivanauskas. *Gyvernimasis ir veikla*. Vilnius, 1976. P. 203.

⁵⁷ Звёзда. 6 октября 1918.

выхалі з Беларусі і Латвіі: Н. Арсеннеўа, М. Байкоў, Ю. Віцьбіч, Я. Гладкі, У. Глыбінны, А. Грыщук, К. Езавітаў, Я. Золак, Х. Ільяшэвіч, А. Калубовіч, А. Кецка, Я. Кіпель, У. Клішэвіч, Т. Лебядзя, М. Ляксун (Целеш), Я. Найдзюк, М. Панькоў, М. Равенскі, А. Салавей, Л. Случанін, Я. Станкевіч, М. Сяднёў і М. Шчаглоў. Разам 23 інтэлектуалы, якія маглі аддаць свой талент і сілы беларускай культуры на Бацькаўшчыне, а не ля чужых берагоў.

Далей ад «вызваліцеляў» перамясяціліся І. Ермачэнка, А. Адамовіч, В. Камароўскі, Я. Пятроўскі і В. Тумаш, якія паставяна або часова жылі ў Нямеччыне і Чэхіі. Не дасягнуў СМЕРШ Міколу і Ніну Абрамчыкаў, якія жылі ў Францыі. Аднак многім выпаў незайдросны лёс.

Група аўтараў і выдаўцуў пасля эвакуацыі з Беларусі ў Нямеччыну.
Сядзяць злева направа: М. Сяднёў, Л. Случанін, Х. Ільяшэвіч,
Т. Лебядзя, К. Езавітаў, Н. Арсеннеўа,... Лета 1944 г.

Пасля капітуляцыі нямецкіх войск савецкія акупацыйныя органы арыштавалі ў Нямеччыне і Чэхіі: М. Байкова, П. Бакача, Б. Барткевіча, Л. Геніюш, К. Езавітава, А. Калошу, Т. Лебяду, В. Русака і Л. Случаніна, а А. Кецка, якія працавалі Слова Божае, быў далёкі ад палітыкі і ў красавіку 1945 г.

добраахвотна вярнуўся ў Менск, быў там арыштаваны ў лістападзе 1945 г. Арыштоўваліся і тыя, якія засталіся ў Беларусі і Літве — С. Мядоўскі, А. Станкевіч, А. Туранкоў, В. Шутовіч, магчыма, і іншыя, пра якіх маўчаць беларускія энцыклапедычныя даведнікі.

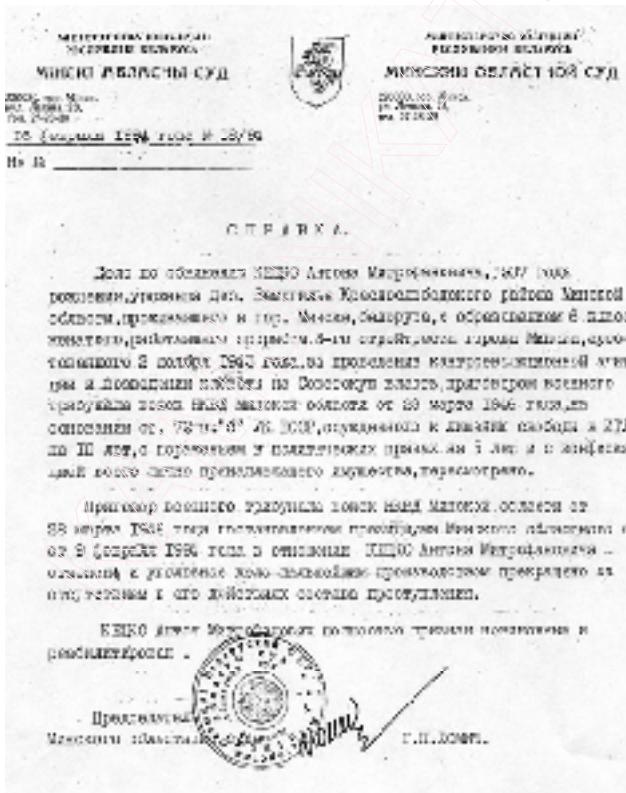
10 чалавек загінула падчас вайны: Ф. Акінчыц, В. Гадлеўскі, С. Глякоўскі, У. Казлоўскі і П. Кісель — у Менску, Ф. Аляхновіч — у Вільні, Гайюўскі — у Варшаве, В. Мікула — у Нямеччыне і, верагодна, Міхась Ганюю. Адзін толькі ксёндз І. Бобіч памёр натуральнай смерцю ў 1944 г. у Іў.

Ішлі гады, у СССР мяняліся палітычныя ва-
рункі, многія ўчынкі савецкага «правасуддзя» былі
перагледжаныя і некалі вінаватыя прызнаныя не-
вінаватымі. Пасля смерці Сталіна былі вызвалены
з лагераў: Л. Геніош, А. Кецка, Т. Лебядя, С. Мя-
доўскі, Л. Случанін, А. Туранкоў, В. Шутовіч і П. Ба-
кач. К Езавітаў памёр у менскай турме, а Адам Стан-
кевіч у тайшцкім лагеры. Лёс астатніх невядомы.

Савецкія ўлады не лічылі магчымым прасіць
прабачэння, а тым больш пакаяща за смерць і цяр-
пенні бязвінных людзей — яны проста сцвярджалі
факт невінаватасці (гл., для прыкладу, змешчаны
побач дакумент па справе А. Кецкі). На гэта былі важ-
ныя прычыны. Пасля вайны ў Беларусі паслядоўна
працягваўся русіфікацыйны курс, з абсягам і тэмпамі
якога не магла раўняцца ніводная савецкая рэ-
спубліка. Гэтай стратэгічнай мэце ўжо з першых
пасляваеных гадоў служыла дэмографічная, кад-
равая і эканамічнай палітыка, а з часам паступо-
вае выцясненне беларускай мовы з школьніцтва і
навуковых установ. Усе гэтыя інструменты дзейн-
ічалі нібыта самачынна, без стасавання фармаль-

нага прымусу, што давала падставу для выказвання ў працэсіфікацыі.

У 60-я гады з'явіліся распрацоўкі, аўтары якіх тэарэтычна абгрунтоўвалі неабходнасць русіфікацыі беларускага народа. Яна называлася прагрэсіўным, аб'ектыўным вынікам эканамічнай інтэграцыі, інтэрнацыяналізацыі ўсіх сфер жыцця народаў СССР, важным фактам стварэння адзінага савецкага народа. Гэтая тэорыя была ўхвалена

XXIV з'ездам КПСС (красавік 1971 г.) і сталася дырэктывай праектчнай дзейнасці партыі. Ды беларускім дзеячам і гэтага было замала — яны сталі выказваць погляды, што беларуская мова ўжо не з'яўляецца адзінай роднай мовай беларусаў, што другой такої мовай стала руская.

У выніку дэнацыяналізацыі палітыкі партыі з году ў год змяншаўся попыт на беларускую кнігу, якую прапаноўвалі выдавецтвы БССР. Гэта, у сваю чаргу, упльвала на абмежаванне іх выпуску. У 1950—1985 гг. агульны наклад кніг і брашур, выпушчаных у БССР, узрос з 12,5 млн. да 53,3 млн., у тым ліку беларускамоўных выданняў зменшыўся напалову з 10,7 млн. да 5 млн. асобнікаў. Адначасова іх удзел у агульнай выдавецкай прадукцыі зменшыўся з 85 да 9%. У 1985 г., напрыканцы існавання СССР, на аднаго жыхара Беларусі прыхадзілася ў сярэднім 0,5 беларускамоўнай кнігі, г. зн. у 10 разоў менш, чым у суседній Літве (5,2 кнігі на літоўскай мове)⁵⁸.

Гэтыя паказчыкі былі самыя ніzkія ў СССР і сведчылі пра паспяховую рэалізацыю запавету Кнорына. Беларускі народ стаў адмаўляцца ад кніг на роднай мове, і ўлады БССР не мелі падставы прасіць праабачэння ў тых, якія імкнуліся адварнуць гэты пракцэс. Рашала палітыка, не права.

⁵⁸ Народное хозяйство СССР. Статистический ежегодник. Москва, 1966. С. 734; 1986. С. 536.